

УДК:801.8

Feruzaxon MURATKHODJAEVA,
Oriental universiteti dotsenti, PhD
E-mail: fmuratkhodjaeva@gmail.com

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent M.Boboyeva taqrizi asosida

KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN O'ZARO MUNOSABATI: KOGNITIV PSIXOLOGIYA

Аннотация

Ushbu maqolada kognitiv psixologiyaning boshqa fanlar bilan o'zaro munosabati, xususan, nevrologiya, tilshunoslik, sun'iy intellekt va ta'lim sohalarini aloqalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari kognitiv psixologiyaning turli fanlar bilan hamkorlik orqali qanday yangi bilimlar va usullar ishlab chiqishiga, shuningdek, ushbu bilimlarning amaliyotga tatbiq etilishiga e'tibor qaratadi. Xulosa qismida esa kognitiv psixologiyaning inson ongini tushinishda va boshqa fanlar bilan o'zaro munosabatlardagi ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, kognitiv psixologiya, tafakkur, til, idrok, xotira, diqqat, amaliy tadqiqot.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ С ДРУГИМИ ДИСЦИПЛИНАМИ: КОГНИТИВНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Аннотация

В этой статье анализируется взаимодействие когнитивной психологии с другими дисциплинами, особенно с нейробиологией, лингвистикой, искусственным интеллектом и областями образования. Результаты исследования сосредоточены на том, как когнитивная психология разрабатывает новые знания и методы посредством сотрудничества с различными дисциплинами, а также на применении этих знаний на практике. В заключительной части подчеркивается важность когнитивной психологии в понимании человеческого разума и во взаимодействии с другими науками.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когнитивная психология, мышление, язык, восприятие, память, внимание, тематические исследования.

THE RELATIONSHIP OF COGNITIVE LINGUISTICS WITH OTHER SCIENCES: COGNITIVE PSYCHOLOGY

Annotation

This article analyzes the interaction of cognitive psychology with other disciplines, in particular, with the fields of Neuroscience, linguistics, artificial intelligence and education. The results of the study focus on how cognitive psychology develops new knowledge and methods through collaboration with different disciplines, as well as the application of this knowledge to practice. And in the summary part, the importance of cognitive psychology in understanding the human mind and in interaction with other disciplines is emphasized.

Keywords: cognitive linguistics, cognitive psychology, thinking, language, perception, memory, attention, applied research.

Kirish. Kognitiv tilshunoslik – inson tafakkuri va tili o'rtasidagi murakkab aloqalarni o'rganuvchi zamonaviy fan sohalaridan biridir. Ushbu yo'nalish lingvistika, psixologiya, nevrologiya, sotsiologiya va boshqa ko'plab fanlar bilan uzviy bog'liq. Xususan, kognitiv psixologiya bilan aloqasi alohida ahamiyatga ega, chunki bu ikki soha birgalikda inson miyasida til va tafakkur qanday shakllanishini, qay tarzda rivojlanishini va bir-birini qanday ta'sirlantirishini o'rganadi.

Kognitiv tilshunoslik terminlarining o'zbek tilshunosligida berilishini XXI asrning dastlabki o'n yilligida yaratilgan ilmiy maqolalarda, ilmiy asarlarda uchratamiz. Inson nutqning paydo bo'lishi va voqeanishi, tilning belgilar tizimi sifatida o'rganilishi, inson xotirasida saqlanishi, vazifasi, til va tafakkurning o'zaro ta'siri munosabatlari doirasida psixolingvistika fani yuzaga keldi. Inson psixologiyasida kechayotgan jarayonlar bevosita uning nutqida namoyon bo'lishini kuzatish qiyin emas.

Kognitiv tilshunoslik til fenomenlarini insonning aqliy jarayonlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, bilish jarayonlari va miyadagi axborotni qayta ishlash tizimining ajralmas qismi sifatida ko'radi. Bu yondashuvda tilni o'rganish faqat grammatik yoki leksik struktura bilan chegaralanmay, balki til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur tahlil qilishga asoslanadi.

Kognitiv tilshunoslikka asos solgan olimlar qatoriga Jorj Lakoff, Mark Jonson va Noam Xomskiy kiradi. Ularning asarlari tilning semantik, sintaktik va pragmatik jihatlarini inson aqliy mexanizmlari bilan bog'liq holda o'rganish zarurligini ta'kidlagan.

Asosiy qism. Kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya zamonaviy fanlar orasida inson tafakkuri va tili o'rtasidagi aloqalarni o'rganishda muhim o'rin tutadi. Kognitiv tilshunoslik tilni insonning bilish jarayonlari bilan bog'liq holda tahlil qilsa, kognitiv psixologiya inson idroki, xotirasi va diqqat kabi aqliy jarayonlarni o'rganadi. Ushbu ikki fan birgalikda inson tilini idrok qilish, tushunish va foydalanish mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Kognitiv psixologiya inson ongining ichki jarayonlarini o'rganadigan psixologiya sohasi bo'lib, bu jarayonlar orasida idrok, xotira, fikrlash, tushunish, o'rganish va qaror qabul qilish kabi ko'plab faoliyatlar kiradi. Ushbu soha asosan insonning qanday qilib axborotni qabul qilishi, uni qayta ishlashi va eslab qolishi kabi masalalarni o'rganadi. Kognitiv psixologiya boshqa ko'plab fanlar bilan yaqin aloqada bo'lib, ularning bilim va usullaridan foydalanadi.

Kognitiv psixologiya va nevrologiya.

Kognitiv psixologiya va nevrologiya o'rtasidagi o'zaro munosabat juda mustahkam. Nevrologiya miya va asab tizimini o'rganadi, bu esa kognitiv jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Masalan, nevrologik tadqiqotlar orqali kognitiv psixologlar inson miyasining turli qismlari qanday funksiyalarni bajarishini va bu funksiyalar kognitiv jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlashlari mumkin. Funksional magnit-rezonans tomografiyasi (fMRI) va elektroensefalografiya (EYEG) kabi usullar yordamida inson miyasi faoliyati kuzatiladi va bu kognitiv jarayonlar haqida yangi bilimlar beradi.

Kognitiv psixologiya va tilshunoslik.

Tilshunoslik kognitiv psixologiya bilan uzviy bog'liqdir, chunki til insonning asosiy kognitiv faoliyatlaridan biri hisoblanadi. Tilni o'rganish va undan foydalanish jarayonlari kognitiv psixologiyani muhim tadqiqot obyektlaridan biridir. Noam Chomsky tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tilshunoslik va kognitiv psixologiyani yaqin munosabatini ko'rsatadi. U tilning universal grammatikasi va inson miyasining lingvistik qobiliyatlari haqida nazariyalarni ilgari surdi.

Kognitiv psixologiya va sun'iy intellekt.

Sun'iy intellekt (AI) sohasida kognitiv psixologiyani roli katta ahamiyatga ega. AI dasturlari inson kognitiv jarayonlarini modellashga harakat qiladi. Masalan, mashina o'rganishi va neyron tarmoqlar kognitiv psixologiyani tushunchalaridan foydalanib, inson fikrlash jarayonlarini taqlid qiladi. Bu esa kognitiv psixologiya va AI o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yanada kuchaytiradi.

Kognitiv psixologiya va ta'lim.

Ta'lim sohasida kognitiv psixologiya bilimlarni o'zlashtirish va eslab qolish jarayonlarini yaxshilash uchun muhim vositalarni taqdim etadi. Kognitiv psixologlar o'rganish strategiyalari, diqqatni jamlash usullari va xotirani mustahkamlash texnikalari kabi masalalarni tadqiq qiladi. Ushbu bilimlar ta'lim tizimiga joriy etilganda, o'quvchilarning samaradorligi oshadi va ta'lim jarayoni yanada samarali bo'ladi.

Kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya o'rtasidagi aloqa.

Tilni Idrok Etish (Language Perception).

Til insonning idrok qilish qobiliyatining muhim qismi hisoblanadi. Kognitiv psixologiya tilni qanday qabul qilishimiz, eshitilgan yoki o'qilgan axborotni miyada qanday qayta ishlashimiz va tushunishimiz haqida ma'lumot beradi. Kognitiv tilshunoslik esa bu jarayonlarning tilning qoidalari, mantiqiy strukturalari va konteksti bilan bog'liq jihatlarni o'rganadi.

Misol uchun, til o'rganishda semantik va sintaktik strukturalarni tushunish uchun inson miyasidagi xotira va idrok mexanizmlari qanday ishlashi kognitiv psixologiyani tadqiqot obyekti bo'lsa, kognitiv tilshunoslik bu jarayonni til nuqtai nazaridan izohlaydi.

Til va Xotira Munosabati.

Xotira tilni shakllantirish va undan foydalanishda markaziy rol o'ynaydi. Inson gaplarni qanday eslaydi, yangi so'zlarni qanday o'rganadi va ulardan qanday foydalanadi — bu jarayonlar kognitiv psixologiya va kognitiv tilshunoslikning umumiy mavzusidir.

Masalan, kognitiv psixologlar qisqa muddatli va uzoq muddatli xotira mexanizmlarini o'rganadi. Kognitiv tilshunoslik esa ushbu mexanizmlarning til o'rganishga ta'sirini va til tizimida qanday aks etishini tahlil qiladi.

Til va Diqqat Jarayonlari.

Diqqat tilni o'rganishda va tushunishda muhim ahamiyatga ega. Til bilan bog'liq axborotni anglash va kontekstga mos tushunish diqqatni talab qiladi. Kognitiv psixologiya diqqatni boshqaruvchi mexanizmlarni o'rganadi, kognitiv tilshunoslik esa diqqatning til muloqoti jarayonlariga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi.

Tilning Emosional Asoslari.

Inson o'z fikrlarini ifodalashda faqat mantiqiy fikrlash bilan cheklanib qolmaydi, balki his-tuyg'ularidan ham foydalanadi. Kognitiv psixologiya his-tuyg'ularni va ularning idrokka ta'sirini o'rganadi, kognitiv tilshunoslik esa his-tuyg'ularning tilda qanday aks etishini tahlil qiladi. Masalan, "baxt", "qo'rquv" yoki "umid" kabi abstrakt tushunchalar inson tafakkurining mahsuli bo'lib, ular til orqali ifodalanadi va tushuniladi.

Tadqiqot Metodologiyasi.

Kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya birgalikda foydalanadigan tadqiqot usullari quyidagilardan iborat:

1. Eksperimental Tadqiqotlar.

Tilni idrok qilish, eshitish, o'qish yoki gapirish jarayonlarini laboratoriya sharoitida o'rganish uchun tajribalar o'tkaziladi. Masalan, miyaning qaysi qismi ma'lum bir til

jarayonida faol ekanligini aniqlash uchun neyropsixologik tadqiqotlar o'tkaziladi.

2. Kompyuter Modellash.

Kognitiv jarayonlarni simulyatsiya qilish va til o'rganish mexanizmlarini sun'iy intellekt tizimlarida o'rganish uchun algoritmlar yaratiladi.

3. Ko'p Tarmoqli Tadqiqotlar.

Kognitiv psixologiya va kognitiv tilshunoslik sotsiologiya, antropologiya va nevrologiya kabi fanlar bilan hamkorlik qilib, til va tafakkur o'rtasidagi keng qamrovli bog'liqliklarni o'rganadi.

Kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya tadqiqotlari amaliyotda katta ahamiyatga ega:

Til o'rgatish

Til o'rgatish jarayonida samarali metodlarni ishlab chiqishda bu fanlarning natijalari asosiy manba bo'ladi. Masalan, yangi so'zlarni o'rganish jarayonida xotira va diqqatning ahamiyati hisobga olinadi.

Sun'iy Intellekt.

Sun'iy intellekt tizimlarini yaratishda inson tilini anglash va uni qayta ishlashni modellash kognitiv psixologiya va kognitiv tilshunoslik yutuqlariga asoslanadi.

Nevrologiya va Tibbiyot.

Afaziya yoki disleksiya kabi til buzilishlarini tushunish va davolashda kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya tadqiqotlari muhim o'rin tutadi.

Natijalar va muhokamalar. Kognitiv psixologiya boshqa fanlar bilan o'zaro munosabatlari orqali ko'plab yangi kashfiyotlar va bilimlar paydo bo'ldi. Nevrologiya bilan hamkorlik inson miyasi faoliyati va uning kognitiv jarayonlarga ta'sirini chuqurroq tushunishga yordam berdi. Bu esa ruhiy kasalliklarni davolash va neyrehabilitatsiya usullarini takomillashtirishga olib keldi.

Tilshunoslik bilan hamkorlik kognitiv psixologlarga tilni o'rganish va undan foydalanish jarayonlarini yanada aniqroq tushunish imkonini berdi. Bu bilimlar til o'rgatish metodikalarini yaxshilashga va til o'rganishda yangi usullarni ishlab chiqishga yordam berdi.

Sun'iy intellekt sohasida kognitiv psixologiyani qo'llanilishi AI tizimlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Bu esa inson fikrlash jarayonlarini tushunish va taqlid qilish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Ta'lim sohasida kognitiv psixologiyani tadqiqotlari o'quvchilarning o'qish samaradorligini oshirishga xizmat qildi. O'rganish strategiyalari va xotirani mustahkamlash usullari orqali ta'lim jarayoni yanada samarali va interaktiv bo'ladi.

Kognitiv psixologiya insonning idrok, xotira, e'tibor, tafakkur va qaror qabul qilish jarayonlarini o'rganadi. Bu fan miya tomonidan axborotni qanday qabul qilinishi, saqlanishi va qayta ishlashini tahlil qilishga yo'naltirilgan. Ushbu yo'nalish psixologiyani boshqa bo'limlaridan farqli ravishda, xulq-atvorni emas, balki aqliy jarayonlarni chuqur o'rganadi.

Kognitiv psixologiyani asoschilaridan biri bo'lgan Ulrik Nayser o'zining tadqiqotlarida inson xotirasi va idrokini sun'iy intellekt tizimlaridagi axborotni qayta ishlash bilan taqqoslagan. Bu soha kognitiv tilshunoslik bilan birga ishlaganda, tilning inson aqliy jarayonlari uchun qanday vosita ekanligini tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya bir-birini to'ldiruvchi fanlar bo'lib, ular inson tafakkuri va tili o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishda birgalikda ishlaydi. Ushbu fanlarning o'zaro aloqasi inson tafakkurining til orqali ifodalanish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Kelajakda ushbu fanlar sun'iy intellekt va tilni qayta ishlash sohalarida yanada muhim rol o'ynashi kutilmoqda.

Kognitiv psixologiya insonning kognitiv jarayonlarini chuqur o'rganish orqali boshqa ko'plab fanlar bilan yaqin aloqada bo'lib, ularning bilim va usullaridan foydalanadi. Nevrologiya, tilshunoslik, sun'iy intellekt va ta'lim kabi sohalar bilan o'zaro munosabatlar kognitiv psixologiyaga yangi ufqlar ochib beradi va inson ongini tushunish borasidagi bilimlarimizni boyitadi. Ushbu

munosabatlar orqali kognitiv psixologiya nafaqat nazariy erishmoqda. bilimlarni, balki amaliy tadqiqotlar orqali ham katta natijalarga

ADABIYOTLAR

1. Sayidirahimova N. S. "Kognitiv tilshunoslikda tushuncha va konsept, ularni tahlil qilish usullari." O'zbekistonda xorijiy tillar, 2022, № 2.
2. Xalilova Z. M. "Kognitiv tilshunoslik zamonaviy tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida." FarDU ilmiy xabarları jurnali, 2024, № 3.
3. Norboyeva S. R. "Kognitiv tilshunoslik: ong va tafakkurning nutqda namoyon bo'lishi." Tadqiqotlar.uz, 2023, № 24.
4. Hakimjonova M. E. "Badiiy matnga kognitiv-semantik yondashuv." Oriens.uz, 2024, 824-828.
5. Muratkhojaeva, F. X. (2022). Linguistic definition of conversion as a method of formation of words and phrases in English linguistics. Conference, 2(2), 61-64.
6. Murodkhojaeva, F. (2022). Cognitive-semantic analysis of words and word combinations and their expression in translated texts. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12(7), 55-58.
7. Muratkhojaeva, F. X. (2022). Cognitive-semantic analysis of the meanings of words and phrases in English and Uzbek and their translation problems. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(6), 385-387.
8. Sobirov A. Sh. "Til tadqiqida zamonaviy yo'nalishlar: kognitiv tilshunoslik, pragmatolingvistika, lingvokulturologiya, sotsiololingvistika, lingvopoetika, psixolingvistika." Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal, 2024, № 1.
9. Ahmedov, O. (2020). Kognitiv psixologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
10. Karimova, S. (2021). Nevrologiya va kognitiv jarayonlar. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti.
11. Yusupov, T. (2020). Psixologik tadqiqot metodlari. Toshkent: Yangi asr avlodi.